

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık /September 2018, c. 4, s.2: 710-724

Tokatlı Molla Lutfi'nin "Risâle Mûte'Allika Bi Âyeti'l-Hac" İsimli Yazma Eserinde Ele Aldığı Fıkhi Konular Ve Tenkitleri Jurisprudential Topics and Their Criticism Discussed By Molla Lutfi Of Tokat

In His Manuscript "Risâlah Muta'alliqah Bi Ayah Al-Ḥajj"

Hilal ÖZAY

Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İslam Hukuku Anabilim Dalı

Assistant Professor, Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of
Theology, Department of Islamic Law

Tokat / TURKEY

hilal.ozay@gop.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6412-4430

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 30 Ekim / October 2018

Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Aralık / December 2018

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Aralık / December 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Özay, Hilal. "Tokatlı Molla Lutfi'nin "Risâle Mûte'Allika Bi Âyeti'l-Hac" İsimli Yazma Eserinde Ele Aldığı Fıkhi Konular Ve Tenkitleri". *Tasavvur:*

Tekirdağ İlahiyat Dergisi 4/2 (Aralık 2018): 710-724.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Osmanlı dönemi 15. yy. âlimlerinden Tokatlı Molla Lutfi hac ile ilgili pek çok fıkhi meseleyi içeren “Risâle (Kelimât) müte’allika bi âyeti’l-hac” isimli eserinde Mu’tezile âlimlerinden Zemahşerî’nin ağırlıklı olarak dirayet metoduyla yazdığı tefsiri el-Keşşâf ‘an haqâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-te’vîl’ isimli eserinde Bakara suresinin 196-198. ayetlerine yaptığı tefsiri ve daha çok da bu tefsir üzerine yazılmış şerh ve haşiyeleri tenkit etmiştir. Bu çalışmada haccı tamamlama şartı, umrenin vacip olup olmadığı, hadisin Kur’an’ı neshi, hacda üç gün orucun tutulma vakti, hacta yapılacak görevlerin belli aylarda geçerli olduğu, arafat vakfesinin vacip olup olmadığı konuları ve bu konularda Molla Lutfi’nin görüşleri ve itirazları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hac, Umre, Arafat, Zemahşeri, Teftâzânî.

Abstract

Molla Lutfi of Tokat is one of the fifteenth-century Ottoman scholars. His work “*Risâlah (Kalimât) Muta’alliqah bi Ayah al- Hâjj*” covers many jurisprudential issues about al- Hâjj (pilgrimage). In the mentioned work, he criticized the interpretation for the verses 196-198 of surah al Baqarah in the book “*al-Kashshâf ‘an Haqâ’iq Ghawâmid al- Tanzîl wa ‘Uyûn al-Aqâwîl fî Wujûh al-Ta’wîl*” which is written predominantly in dirâyah method by the Mu’tazilî scholar al-Zamakhsharî, and the commentaries and annotations written on this interpretation. This study discusses the conditions of Hâjj, the issue whether the ‘Umrah is wajib or not, abrogation of an âyah by an hadith, the time for three days fasting during Hâjj, certain times for performing the rituals of Hâjj, the issue whether the waqfa on Arafah is wajib or not, and also Molla Lutfi’s views and objections on these topics.

Keywords: Hâjj, Umrah, Arafah, Zamakhshari, al-Taftazani. **Keywords:** Hâjj, Umrah, Arafat, Zamakhshari, Teftâzânî.

Giriş*

İslamın beş şartından birisi olan hac ibadetini konu alan bu makalede Molla Lutfi'nin (ö. 900/1495) "Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac"¹ isimli eserinde Bakara suresi 196-198. ayetleri bağlamında hac konusunda Zemahşeri'yi ve ona şerh ve haşiye yazanları tenkit ederken değindiği fikhi meseleler ele alınacaktır. Bu eser Molla Lutfi'nin ifadesiyle Arap ve acem sultanlarının efendisi, Hazreti Hâkân Osmanlı Hükümdarı Padişahı, kılıç ve kalem efendilerini istihdam eden, sultanoglu sultan, Sultan Bâyezîd b. Muhammed Han Hazretleri tarafından, bayram günü, kalplerin şevk duyduğu ve cennet bahçesi olan onun yüce huzurunda Keşşâf Tefsiri ve haşiyelerinin mütalaası ile hac ayetlerinin müzakere edilmesi emri üzerine müzakereye katılmış ama maksat hâsıl olmamış bunun üzerine akıl sahipleri şereflensin ve kabuğu özden ayırsın diye bu risaleyi yazmıştır.² Molla Lutfi risaleyi yazış amacını belirttikten sonra ayetlerin tefsirine ve tenkitlerine geçmiştir.

1. Bakara Suresi 196. Ayeti

Zemahşeri, "وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ *Haccı ve umreyi Allah için tamamlayın*"³ ayetinde geçen "وَأَتِمُّوا" tamamlayın" kelimesinden hareketle hac ve umrenin tamamlanmasını onlara ticari ve dünyevi maksatlardan hiçbir şeyi karıştırmaya ve onların sırf ibadet için yapılmasına bağlamıştır.⁴

Molla Lutfi, Zemahşeri'nin "وَأَتِمُّوا" tamamlayın" kelimesini bu şekilde tefsir etmesini tenkit etmiş, ona göre böyle anlam vermek "*Hac meosiminde ticaret yaparak Rabbinizin lütuf ve keremini istemekte size bir günah yoktur*" ayetine muhaliftir. Çünkü "fazl" dan yani lütuf ve ihsandan maksat ticarete kazanç elde

* Bu makale, 18 - 20 Ekim 2018 tarihinde "Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî Ve Kültürel Hayat Uluslararası Sempozyumun" da sözlü olarak sunulan ve basılmayan aynı başlıktaki tebliğin içeriği genişletilerek, geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek türetilmiş halidir./ This paper is the final version of an earlier announcement called "Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Uluslararası Sempozyumu", not previously printed, but orally presented at a symposium called "Tokatlı Molla Lutfi'nin "Risâle Müte'allika bi Âyeti'l-Hac" İsimli Yazma Eserinde Ele Aldığı Fikhi Konular ve Tenkitleri", the content of which has now been developed and partially changed.

1 Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, nr. 2844.

2 Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, nr. 2844, 42b.

3 Bakara, 2/196.

4 Molla Lutfi, *Risâle*, 42b.

etmektir. Bu da hac günlerinde hacılar için mubahtır. Tıpkı İbn Ömer'in rivayetinde geçtiği gibi: Bir adam İbn Ömer'e: "Muhakkak ki biz, (hacı taşıyarak kira aldığımız için) yadırganan bir kavimiz. Bir kavim, bizim haccımızın (kabil) olmadığını ileri sürüyor" dedi. Bunun üzerine İbn Ömer: "Bir adam Resülullâh'a (s.a.v) senin sorduğunu sordu, o da "(*Hac mevsiminde ticaret yaparak*) *Rabbimizin lütuf ve keremini istemekte size bir günah yoktur*" ayeti ininceye kadar ona cevap vermedi. Bu ayet inince de "*Sizler hacısınız*" dedi. Başka bir rivayet de birisi Hz. Ömer'e (r.a): "Ey mü'minlerin Emiri siz hacda ticaret yapar mıydınız?" dediğinde, o da: "Bizim hac mevsiminde ticaret dışında başka gelirimiz mi vardı ki" dedi.⁵

Zemahşeri'ye göre bu ayette sadece hac ve umrenin tamamlanmasına dair bir emir vardır, onların vacip veya nafile olmasına dair hiçbir delil yoktur.⁶ Zira Hz Peygamber'e (s.a.v.): "Umre hac gibi vacip midir?" denildiğinde Onun: "*Hayır, Umre yapmak sizin için hayırlıdır*"⁷ ve "*hac cihattır umre de nafile bir ibadettir*"⁸ buyurmuştur. ⁹

Bu tefsire yazılan Keşf isimli haşiyede¹⁰ Abdurrahmân el-Kazvîni'ye göre; bu hadisi delil olarak almak, kitabın haberi vahid ile neshini gerektirir. Ama eğer hadis takdim edilirse o zaman kitap onu nesh eder.¹¹

Molla Lutfi'ye göre Zemahşeri'nin umrenin vacip olmadığına dair getirdiği hadisin delil olması tartışmaya açıktır. Çünkü hadis, ya kitaptaki mecaz manayı kastetmek için ya da kitaptaki iki müşterek manadan birini tayin etmek için karine kılınır. Fakat hadis ile ifade edilen mana ile kitapta ne mecaz ne de hakikat kastedilmiyorsa, hadis bu durumda kitabı nesh eder.

Yine Abdurrahmân el-Kazvîni: "Hadisin, mutlak olarak umrenin vacip olmadığını değil de, vücubiyette umrenin hacca denk olmadığını kastedmesi

⁵ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 44a.

⁶ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 44a.

⁷ Tirmizi, "Hac", 88.

⁸ İbn Mâce, "Menâsik", 44.

⁹ ez-Zemahşeri, Ebü'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömerb. Muhammed el-Harizmi, *el-Keşşâf an haka'iki gavamidi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vucuhî't-te'vil* (İstanbul 2016), 1: 644.

¹⁰ Bu eser, Keşşâf üzerine yazılan haşiyelerden biri olan "el-Keşf an Muşkilâti'l-Keşşâf"ı " adlı haşiyedir. Müellifi Ömer b. Abdurrahmân el-Fârîsi el-Kazvîni (ö.745/1345)'dir.

¹¹ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 44a.

muhtemeldir. Çünkü kesin bir icma ile vacip ve zannî bir yol ile vacibin arasında fark vardır"¹² demiştir.

Molla Lutfi'ye göre Abdurrahmân el-Kazvî'nin bu görüşü son derece yanlıştır. Çünkü icmanın "kat'î icma ile vacip ve zannî bir yol ile vacip" diye kısımlara ayrılması, bize nispetlidir. Yoksa Hz. Peygamber'e (s.a.v) nispetle değildir. Eğer bu rivayet ümmetin fertlerinden birinin sözü olsaydı, o zaman bu sözün umrenin hacca denkliğini nefyettiğini söylemek mümkün olurdu.¹³

Zemahşeri'ye göre: İbn Abbâs'ın (ö. 68/688) (r.a) "Muhakkak ki umre hacın yakın arkadaşıdır" ve yine bir adamın Hz. Ömer'e (r.a); "Ben hac ve umrenin bana farz kılındığını buldum ve ikisine birden telbiye getirdim" demesi üzerine, Hz. Ömer'in (r.a) sen, Peygamberinin sünnetine erdirilmişsin"¹⁴ şeklindeki rivayetleri ile ayette geçen tamamlama emrinde hac ve umrenin birlikte yer almasından dolayı umrenin hac gibi vacip olduğunun söylenmesi uygun değildir. Çünkü umrenin hacın yakın arkadaşı olması kıran haccı yapacak kimsenin bu ikisini birlikte yapması ve bunların birlikte bahse konu olmasındandır. Bir de umre küçük hac sayılmasındandır.¹⁵ Hz. Ömer'in (r.a) rivayetine gelince,¹⁶ o adam "her ikisi için telbiye getirdim sözüyle" hac ve umrenin kendi üzerine yazılmış olduğu yorumunda bulunmuştur." Nitekim kişi nafile namaz için tekbir aldığı anda nafile namazın vacibe dönmesi gibi umre için telbiye getirdiğinde de umre kendisine vacip olur. Çünkü nafile de olsa başlandığı için tamamlanması gerekir. Bu "Ramazan ayını ve Şevval'in altısını tut" demek gibidir. Bununla hem farz hem nafile emredilmiştir.¹⁷

Teftâzânî'ye (ö.792/1390)¹⁸ göre: "Bu ayet, Şafi mezhebinde olduğu gibi üç açıdan umrenin vacip olduğuna işaret etmektedir.

¹² Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 44a.

¹³ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 44b.

¹⁴ Nesâî, "Menasik", 49.

¹⁵ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 44b.

¹⁶ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 44b.

¹⁷ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 45a.

¹⁸ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî eş-Şafîî (ö. 792/1390), Hâşiye ale'l-Keşşâf (Şerhu'l-Keşşâf), Tibî'nin el-Keşşâf'a yazdığı haşiyeden özetlenen bir çalışmadır. İtikatta Eş'arî, amelde mezhebi Şafîî'dir. Hanefî olduğuna dair görüşler de vardır. (Şükrü Özen, "Teftâzânî", *DİA* (Ankara: TDV, 2011), 40: 301,304.)

Molla Lutfi umrenin vacip olmadığı hükmünde Zemahşeri ile aynı görüşte ama Teftâzânî'ye itiraz eder ve şöyle cevap verir: Hac ve umre sadece zikir de birleşmiştir. Mana Allah'ın kitabındaki karine içindir. O karine, zikirdeki mananın karinesidir, vacip olması hükmünde bir karine değildir.

Keşf sahibi: "Zikredilen hadiste Hz. Ömer'in "هَدَيْتَ" (Peygamber'in sünnetine erdirilmişsin) sözü, cevap olarak kabul edilemez. Yani umrenin vacip olduğunu göstermez. Ancak, ihlâl (telbiye getirme) üzerine yazılma için sebep olsaydı kabul edilebilirdi" demiştir. Yani telbiye vacip olma için sebep olsaydı umre de vacip olurdu. Molla Lutfi'ye göre bunun kaynağı bir vehimdir. Çünkü "اهْلَيْتُ" (telbiye getirdim) sözü, ondan önce geçen şeyin illetidir.¹⁹

Zemahşeri'ye göre Hz. Ali, İbn Mes'ud (ö. 32/652), Şa'bî (ö. 104/722) "وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ" ayetinde umre kelimesini "العمرة" şeklinde merfu okuyarak sanki bununla umreyi haccın vacip olma hükmünden çıkartmayı kastetmişler. Taftâzânî, bu kıraatin, rivayet ya da sem'a yoluyla olmadığını bildirir ve bu kıraatı kabul etmez.

Molla Lutfi Teftâzânî'ye itiraz eder ve şöyle cevap verir: Zemahşeri'nin bu sözünün manası; sanki onlar bu kıraatin doğru olduğunu düşündüler ve rivayetler arasından onu tercih ettiler. Molla Lutfi'ye göre Teftâzânî'nin maksadı birçok yerde zikrettiği gibi Zemahşeri'ye itiraz etmektir. Mesela bazı kıraatlerde mana görüşe nispet edilir" der. Teftâzânî, buna itiraz eder. Hatta, En'am suresinde Allah Teâlâ'nın "قَتَلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَائِهِمْ" Allah'a ortak koşanların çoğuna, koştukları ortaklar, çocuklarını öldürmelerini güzel gösterdi ki)²⁰ kavlinin şerhinde açıkladığı gibi "bu kendisinden korkulan şeyin küfür olduğunu" söyler. Eğer; "Şârihin maksadı Zemahşeri'ye itiraz değil de bilakis onun muradı şerh ve kelimenin manasını vermek olsa hoş karşılanır. Fakat onun muradı bu değildir.²¹

Bu ayet başlanmış bir hac ve umrenin tamamlanmasını bildiriyor. Hz Peygamber ve diğer Müslümanların Kabeyi ziyaret etmelerine izin verilmesi üzerine imzalanan Hudeybiye anlaşmasından sonra indiği dikkate alınarak sözleşme uyarınca bir sonraki yıl yarım kalan ziyaretin tamamlanması

¹⁹ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 45a.

²⁰ Enam, 6/137.

²¹ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 45a.

emredilmiştir.²² Yani Hudeybiye senesi başlanmış ama tamamlanamayan hac ve umreyi tamamlayın buyrulmaktadır. Nafile bile başlamakla farz olur ve eksik bırakılırsa kazası gerekir. Haccın farz olduğunun delili bu ayet değil, "Yoluna gücü yetenin o beyti haccetmesi insanlar üzerinde Allah'ın bir hakkıdır"²³ ayetidir.²⁴ Umrenin vacip olduğuna dair doğrudan bir nas yoktur. Hz. Aişe, İbn Abbas, İbn Ömer, Hasan Basri, İbn Sîrîn umre vaciptir demişlerdir. İmam Şâfi de bunu tercih etmiş ve "tamamlanması vacip olan şeyin aslı da vaciptir" İctihadında bulunmuştur. İbn Mes'ud, İbrahim Nehai ve Şa'bi'den umrenin tatavvu, nafile olduğu rivayet edilmiştir. Farz için kesin delil gerekir, bunda ise ihtimal vardır. Ne hac ne de umrenin farz olması için bu ayet delil olamaz. Umre ancak her nafile gibi başlamakla yani yarım kaldığında vacip olur tamamlanması gerekir.²⁵

Zemahşeri'ye göre aynı ayette geçen "فَإِنْ أُخْصِرْتُمْ²⁶ alıkonulursanız ifadesi"²⁷ tıraş olmaya mecbur bırakan bir hastalık demektir. Çünkü herhangi bir kimseyi korku, hastalık veya acizlik gibi bir durumla engellediğinde "uhsiru fulan" denir. Yine herhangi bir düşman bir kimseyi yola gitmekten engellediği veya o kişiyi hapsedtiği vakit de "husıra" denir.²⁸ Ebu Hanife'ye (ö. 150/767) göre kişinin düşman hastalık vb. sebeple herhangi bir engelle karşılaşması ihsar hükmünün ispatı için geçerlidir.²⁹ Fakat İmam Şâfi (ö. 204/20) nüzul nedeni dolayısıyla yalnız düşmanın engellemesini ihsar sebebi kabul etmiştir.³⁰ Şârih'e göre matufa bağlamak veya ona uygun olması için "فَإِنْ أُخْصِرْتُمْ" ifadesiyle *kayıt getirilmiştir*.³¹

Molla Lutfi, Hanefi mezhebi görüşü olan Zemahşeri'nin ihsar konusundaki görüşüne itiraz etmemiş ama Şârih'in ifadesine itiraz etmiştir. Ona göre bu bağlantı/uygunluk gizli olmaz. Bağlantı nedeniyle ondaki âm hüküm tah-

²² Komisyon, *Kur'an Yolu*, 1: 307.

²³ Al-i İmrân, 3/97.

²⁴ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Ebu'z-Ziya Matbaası, 1935), 2: 66-68.

²⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 86.

²⁶ Bakara, 2/196.

²⁷ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 45a.

²⁸ Zemahşeri, *Keşşâf*, 1: 646.

²⁹ Zemahşeri, *Keşşâf*, 1: 646; Komisyon, *Kur'an Yolu* (Ankara: TDV, 2006), 1: 307.

³⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 69; Konyalı Mehmet Vehbi, *Hülasatü'l- Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1967), 1: 337.

³¹ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 45b.

sis edilmiştir. Bilakis onun şekli şöyledir; “وَأَنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ” kelâmının makablindeki şey, tıraş beyanına (وَلَا تَحْلِفُوا رُؤُوسَكُمْ) sevk edilmiştir. Böyle olunca kendisiyle hastalığın kayıtladığı (ayet) bunu gerektirir. Çünkü bu kelam makablini açıklayan bir kelamdır. Tıpkı, (ayette) “فَمَنْ” sözüne “ف” harfiyle başlanarak kendisinden haber verildiği gibi.³²

Zemahşeri’ye göre “فَمَنْ لَمْ يَجِدْ” her kim bulamazsa (kurbanı) “فِي فَصِيحَاتِ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي” hacda üç gün oruç tutsun yani hac vaktinde.”³³ Bu da iki ihramın, yani hac ve umre ihramlarının arasındaki hac aylarıdır. Bu Ebû Hanîfe’nin görüşüdür. Yani üç gün oruç hac için ihrama girmeden önce tutulur.³⁴

Şârih, Zemahşeri’ye itiraz ederek: “İbarenin zahiri, Ebû Hanîfe’ye göre bunun hac ihramından önce gerekli olduğunu bildiriyor hâlbuki böyle değildir. Bilakis ittifakla üç gün oruç ondan (hac ihramından) sonra da caizdir”³⁵ demiştir. Molla Lutfi; “üç gün orucun tutulma zamanı” konusunda Zemahşeri ile Şârih’in görüşü Ebû Hanîfe ile Şâfiî arasında ortaya çıkan ihtilafı ortaya koyuyor³⁶ demiştir.

Zemahşeri “فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ” Eğer ihardan (alınmadan) emin olursanız³⁷ yani alıkonmayıp emniyet ve genişlik halinde bulunduğunuzda kim hac zamanına kadar umre ile faydalanmak isterse hac vaktine değin umre ile faydalanır³⁸ şeklinde tefsir etmiştir.

Abdurrahmân el-Kazvîni ayetin bu kısmını açıklarken: “Muhakkak ki emniyet lugat bakımından korkunun zıttıdır. Uygun olan (فَإِنْ أَحْصِرْتُمْ) kelimesinde) “ف” harfinin yerine “و” harfinin gelmesidir. Çünkü “ihzar” kelimesi takibiye olarak gelmemiştir. O zaman bilakis bu (“ف” harfi), “وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ” ayetini açıklamak içindir”³⁹ demiştir.

Molla Lütfi el-Kazvîni’nin “emniyet korkunun zıddıdır” iddiasına şöyle cevap vermiştir: Emniyet kelimesi genel anlamıyla korkunun zıddıdır. Yoksa

³² Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte’allika bi âyeti’l-hac*, 45b.

³³ Bakara, 2/196.

³⁴ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte’allika bi âyeti’l-hac*, 45b.

³⁵ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte’allika bi âyeti’l-hac*, 45b.

³⁶ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte’allika bi âyeti’l-hac*, 45b.

³⁷ Bakara, 2/196.

³⁸ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte’allika bi âyeti’l-hac*, 45b.

³⁹ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte’allika bi âyeti’l-hac*, 45b.

özellikle düşman korkusunun zıddı değildir. Burada, aynı şekilde "ihzar" (alikonma) korkusunun da zıttı olarak gelmiştir. Zemahşeri'nin, "hacdan alıkonmadığınız zaman" sözü, (ayetteki) mananın sonucunu beyan etmektedir. Yoksa "فَإِذَا أَمِنْتُمْ" (emniyette olduğunuz zaman) sözüyle, "alıkonmadığınız zaman" sözünü kastetmemiştir. İkinciye yani "و" harfinin yerine "ف" harfinin gelmesine şöyle cevap vermiştir; muhakkak (ayette) "ف" harfinin "و" harfinin yerine gelmesi ve tercih edilmesi, her ikisi de "وَأَيُّوْا" (tamamlayınız) sözünü tafsil etse bile, ihzar hükmünün beyanını ilandır.⁴⁰

2. Bakara Suresi 197. Ayeti

Zemahşeriye göre; hac vaktini bu aylarla tayin etmenin faydası, hac fiillerinden hiçbir şeyin bu ayların dışında sahih olmayacağıdır.⁴¹ Yani İmam Şafii'nin "hac için ihrama girmek bu ayların dışında geçerli olmaz"⁴² görüşünde olduğu gibi böyle bir ihramla hac değil ancak umre olur. Fakat Hanefiler, İmam Mâlik, Sevrî ve Leys b. Sa'd, hac vaktinden önce gerek umre ve gerekse hac için ihramın caiz ancak geri kalan fiillerin, bu aylar içinde yapılmasının lazım geldiği görüşündedirler. Yani hac vaktinden önce hac ihramı, haram değil, sünnete aykırı olduğundan mekruhtur. "Ey Muhammed! Sana yeni doğan aylardan soruyorlar. De ki: Onlar, insanların vakitle ilgili işleri ve hac için zaman ölçüleridir."⁴³ âyetinde bu izne işaret vardır.⁴⁴

Taftâzânî; "Burada 'fiiller' den maksat rükünlerdir. Fakat bu, ziyaret tavafını müşkil kılar. Çünkü o, haccın rükünlerinin tamamındandır ve zilhiccenin onu, on biri ve on ikisi olan kurban günlerinin her birinde sahihtir" diyerek yine Zemahşeri'ye itiraz etmiştir.⁴⁵

Molla Lutfi; Zemahşeri'nin "أَنَّ شَيْئاً مِنْ أَفْعَالِ الْحَجِّ", ifadesinde geçen "شَيْئاً" kelimesindeki tenvin; "fertleri değil neveleri/türleri umumileştirmek/genellemek içindir" diyerek Taftâzânî'ye cevap vermiştir. Yani hac fiillerinin nevelerinden her biri, sadece hac aylarında geçerli olur. Bu da haccın dışında değil de, hac

⁴⁰ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 46a.

⁴¹ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 46a.

⁴² Zemahşeri, *Keşşâf*, 1: 654.

⁴³ Bakara, 2/189.

⁴⁴ Elmalılı, *Kur'an Dili*, 2: 73; İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer, çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1984), 1: 71.

⁴⁵ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 46a.

aylarının içerisinde her çeşit fiilin fertlerinin tamamıyla sahih olmasını gerektirir. Bu, hacın dışındaki nevilerden tek bir ferdin geçerliliğine aykırı değildir. Mesela hac aylarından önce ihrama girilebilir.

Zemahşeri, Ebu Hanife'nin görüşü doğrultusunda iki ay ve üçüncü ayın bir kısmı nasıl ayette ⁽⁴⁶⁾ (الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ) "أَشْهُرٌ" aylar" diye isimlendirilmiştir. Oysa çoğul kullanabilmek için en az üç ay gerekir diyenlere cevap olarak: "Birin dışındakiler çoğul isme katılır.⁴⁷ Yani iki nesne için de cemî sigası kullanılabilir. Bunun delili: "Ey Aişe ve Hafsa Allah'a teobe etseniz. Çünkü ikinizin de kalpleri yamulmuş bulunuyor"⁴⁸ ayetidir. O zaman bu soru yeri yoktur. Eğer hac bilinen üç ay denmiş olsaydı, o vakit bu soru yerinde olurdu" demiştir.⁴⁹

Kutbu'r-Râzî'ye göre⁵⁰ "الجمع" (çoğulun) manası, bir şeyi bir şeye katmaktır. Bu iki için de geçerlidir. Çoğulun "iki" kelimesi için kullanılması caiz olunca, iki ve üçün bir kısmı için çoğulun kullanılması caiz olmaya daha laıdır.

Molla Lutfi'ye göre Kutbu'r-Râzî'nin Zemahşeri'yi doğrulamasına rağmen onun bu ifadesi, mefhumdaki benzeşmeden kaynaklanan bir hatadır. Muhakkak ki Zemahşerinin anlattığı "الجمع" lafzının manası, cim, mim ve ayn harflerinden mürekkeptir. Bu kelimenin anlamı cemi kalıplarından kendisine tam uyan/kendisini doğrulayan değildir. Ceminin manası, müfredi (tekili) kendisine tam uyan (bir şeyi) başka bir şeye aynı şekilde katmaktır. Öyleyse müfredi kendisine tam uymayan üç (kelimesinin) bir kısmı nasıl bu şeylerden olur. Yani hac aylarında farklı cins olan ay ve gün bir araya getirilmiştir. Buna göre Kutbu'r-Râzî'nin görüşü sahih değildir. Fakat mecaz yoluyla kullanılması sahih olur. Buna göre çoğulun en azı (cem-i killet) konusunda tercih edilen görüşe meyilli olan Taftâzânî'nin⁵¹ söylediği söz de doğru değildir. Çünkü belirttiğimiz gibi tercih edilen görüşe göre aynı şekilde bu kullanımın sahih olması için bir sebep yoktur. Bu durumda hakikat, Abdurrahmân el-Kazvî'nin tercih ettiği'dir. Şöyle ki cemide mecaz kullanım, kalıbı bakımın-

⁴⁶ Bakara, 2/197.

⁴⁷ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 47a.

⁴⁸ Tahrim, 66/4.

⁴⁹ Zemahşeri, *Keşşâf*, 1: 654.

⁵⁰ Muhammed b. Muhammed Kutbuddin Ebu Abdillah (ö. 766/1365), *Havâşî ale'l-Keşşâf*.

⁵¹ et-Teftâzânî, Saduddîn Mesûd b. Umar, *Hâşiye alâ'l-Keşşâf*.

dandır, hakikat bakımından kullanım değildir. Mecaz mana üçe arz edilmiştir. Yani Şevval, Zilkade ve Zilhicce'nin on gününü kastediyorum. Taftâzânî de "mecazî üç üzerine muttali kıldım" sözüyle buna işaret etmiştir. Bu iki mecaz kullanımın arasını ayırt etmek incelik gerektirir.⁵²

Zemahşeri'ye göre "ayın bir kısmının, ayın tamamı yerine geçtiği" söylenir. Tıpkı 'Seni şu sene görmüştüm' ya da 'falancanın devrinde görmüştüm' denilmesi gibi. Söz konusu devrin, yirmi sene ya da daha fazla olması muhtemeldir. Fakat o kişi onu, o süre zarfında belirli bir süre görmüştür.

Molla Lutfi'ye göre⁵³ Şârihlerin hepsi Zemahşeri'nin sözünü, kül ismin cüz ismin yerine kullanılması (yani bir şeyin tamamının zikredilip bir kısmının kastedilmesi) kabilinden olduğuna sevk etmiştir. Buna şu şekilde karşılık verilir. "Şu zaman ya da falanın devri" şeklindeki sözümüzde durum böyle değildir. Çünkü "zaman ve devir" iki manada kullanılır. Zaman ya da devirden bir süre manasında değildir. Sonra hakikat şu ki Şârihler Zemahşeri'nin sözünü anlamadılar. Çünkü Zemahşeri, "ayın bir kısmının tamamı yerine geçtiği söylenir" sözüyle o ayın tamamında vuku bulduğu halde, hac fiillerinin Zilhiccenin onunda gerçekleşmesine itibar etmiş ve bu itibarla aynı şekilde bunu, hac aylarından kılmıştır. Çünkü bu, dilin alışlagelmiş kullanımı sebebiyledir. Tıpkı bütün senenin ya da bütün devrin mecaza başvurulmaksızın dilin alışlagelmiş kullanımı hasebiyle, bu iki zaman zarfının bir kısmında görmenin meydana gelmesine itibarla, görme vakti kılındığı gibi. Böyle olunca Zilhicce ayı içerisinde hac zamanının sadece on gün olmasıyla beraber Zilhicce ayı hac aylarından kılınmıştır. Bunun için sanki hac vakti üç aydır dendi. Şevval, Zilkade ve Zilhicceyi kastediyorum. Çünkü hac fiilleri o vakit içerisinde ya ilk iki ayda (Şevval ve Zilkade) olduğu gibi bu ayların herhangi bir kısmında gerçekleşir yahut üçüncüde (Zilhicce) olduğu gibi sadece bu ayın bir kısmında gerçekleşir. Kendisindeki bir kısımda gerçekleşmesine itibarla mekân olarak bir şeyi bir şeyin zarfı kılmak dilin alışlagelmiş kullanımında yaygındır. Buradan İmam Mâlik için, Zilhiccenin tamamını haccın vakti kılmaması hususunda geçerli bir sebep çıkmıştır. Bu yüzden İmam Mâlik ve iki İmam (Ebu Hanîfe ve İmam Şâfiî) arasında lafzî bir ihtilaf oldu. Çünkü İmam

⁵² Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 47a.

⁵³ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 47a.

Mâlik hac vaktini zikredilen ayete binaen Zilhicce'nin tamamı kıldı. İki imam (Ebu Hanîfe ve İmam Şâfiî) ise hakikaten fiillerin durumuna ve ölçüsüne itibar ettiler. Bu da (zilhicce'nin) on günü ya da onuncu gününün gecesiyle beraber dokuz günüdür.⁵⁴

3. Bakara Suresi 198. Ayeti

Zemahşeri'ye göre ayette⁵⁵ geçen عَرَفَاتٍ "Arafat" vakfe yapılan yerin özel ismi olup, ezri'ât örneğindeki gibi çoğul olarak isimleşmiştir.⁵⁶ Çünkü "el-Arafat" kelimesi cins isimlerin içerisinde yer almaz.⁵⁷ Arafat isminin verilmiş nedeni İbrahim'e tavsif edilmiş olması, onun da burayı görünce tanınması sebebiyledir. Arafat irticalen konmuş isimlerden olup Arafat'ın müfredi kabul edilmesi faraziyesine binaen "el-Arafat" lafzı "arifin" kelimesinin çoğulu olmanın dışında cins isimler içinde bilinmemektedir.⁵⁸

Kutbu'r-Râzî şöyle dedi: "Sadece cins isimler kayıtlanır. Çünkü "el-Arafat" kelimesi özel isimlerden bilinir. "el-Arafat" kelimesi bu özel mekân için özel bir isimdir. Tıpkı "Arafât" kelimesinin onun özel ismi olduğu gibi."⁵⁹

Molla Lutfi'ye göre: "Arafat" kelimesi⁶⁰ bu özel mekânın ismi olduğu gibi aynı şekilde Zilhicce'nin dokuzuncu gününün de ismidir. Çünkü Arafat günü ve Arafat'ın başlangıcı kitaplarda yaygındır. Bu konuda Keşşâf'ta üç gün oruç zamanı ile ilgili "Efdâl olan Terviye (Zilhiccenin sekizinci günü) ve Arafat günleriyle bu ikisinden önce bir gün oruç tutmadır" ifadesi geçer. Zemahşeri; "bu sünnetin ihya edilmesindedir" dedi. O (Zemahşeri), dokuzuncu günü "Arafat" diye isimlendirdi. Çünkü İbrâhîm'e (a.s), rüyasında gösterilmiş olması onun da burayı görünce tanınması sebebiyledir. Molla Lutfi "Arafat" kelimesi "el-ârif" kelimesinin çoğulu olmaksızın cins isimlerden bilinir. Onunla

⁵⁴ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 47b.

⁵⁵ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فَإِذَا أَقَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الصَّالِّينَ (Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur. Arafat'tan ayrılıp akın ettiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin ve O'nu size gösterdiği şekilde anın. Şüphesiz siz daha önce yanlış gidenlerden idiniz (Bakara, 2/198).

⁵⁶ Zemahşeri, *Keşşâf*, 1: 660.

⁵⁷ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 47b.

⁵⁸ Zemahşeri, *Keşşâf*, 1: 660.

⁵⁹ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 47b.

⁶⁰ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 47b.

istisnayı tahsis etmeye hiçbir neden yoktur diyerek Zemahşeri ve Kutbu'r-Râzî'ye itiraz etmiştir.⁶¹

Allah Teâlâ şöyle buyurdu: "فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ Arafat'tan (seller gibi boşanıp) aktığınız zaman..."

Zemahşeri'ye göre; "فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ Arafat'tan (seller gibi boşanıp) aktığınız zaman..." ayetinde "Arafatta vakfe yapmanın vacip oluşuna bir delil vardır" denilmiştir. Çünkü "el-ifâza" (sel gibi boşanıp akmak) akın akın dağılmak ancak vakfeden sonra gerçekleşir. Hanefilere göre arefe günü güneşin tepe noktasına gelmesi anından batmasına kadar Arafat sınırları (Mekke'nin 21 km doğusunda cebeli rahme adlı küçük bir tepede) içerisinde bir anlık durmak vaciptir.⁶²

Şârih; "kesinliğe delâlet eden "إذا" kelimesiyle birlikte "el-ifâza" kelimesinin zikredilmesi (Arafatta vakfenin vacipliğine olan) delâleti beyan etmektedir. Bu şeriatın hükmünde vaciptir. Sanki o; "(Seller gibi boşanıp) akmak sizin üzerinize vaciptir" denilmiştir. "İfâza", başlangıcı oradan olsun diye Arafat'ta bulunma ve kalmanın önce olmasını gerektirir. Bu, Arafat'ta vakfe yapmanın manasıdır." diyerek farklı bir sebeple de olsa Zemahşeri ile aynı görüşü paylaşmıştır.⁶³

Molla Lutfi her ikisine de itiraz ederek bu görüşün araştırılması gerektiğini, çünkü vücup sığasının Arafat'ta bir süre kalmadan sonra "el-ifâza"ya (sel gibi boşanıp akmaya) arz edilmesinin caiz olduğunu ifade etmiştir. Molla Lutfi; "o zaman Arafat'ta vakfe yapmak vacip olmaz. Çünkü mutlak vacip onun üzerine bağlanmaz" diyerek risaleyi bitirmiştir.

Sonuç

Makalede ele alınan risale bir bayram günü II. Bayezid'in huzurunda Bakara süresinin 196-199. ayetleriyle ilgili olarak yapılan tartışmanın sonuçlarını Molla Lutfi'nin kaleme alıp Veziriazam Ali Paşa'ya ithaf ettiği bir risaledir. Risalede Bakara süresinin 196-98. ayetlerinin, tefsir ile onun üzerine yapılmış şerh ve haşiyelerinde Hanefi ile Şafî mezhebi arasındaki hac ile ilgili fikhi

⁶¹ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 48a.

⁶² Komisyon, *Kur'an Yolu*, 1: 318.

⁶³ Molla Lutfi, *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*, 48a.

ihtilaflar söz konusu edilmiştir. Molla Lutfi bu ayetlerin tefsirini yapan ve Hanefi mezhebinden olan Zemahşeri'ye itiraz ettiği olduğu gibi onun görüşünü destekleyip ona şerh yazan ve Şafii mezhebinden olan Teftâzânî ile haşiye yazan Abdurrahman el-Kazvinî ve Kutbu'r-Razi'nin görüşlerini tenkit etmiştir. Bu tenkitler tefsir, fıkıh, fıkıh usulü ve dil açısından ve genelde Hanefi ile Şafii mezhebi bağlamında olmuştur.

Molla Lutfi, Zemahşeri'nin; bu ayetlerin hac ve umrenin hükmünü bildirmedığı, umrenin vacip olduğu, bu ayetlerle Hudeybiye'de başlanmış ama tamamlanamamış hac ve umrenin tamamlanmasının emredildiği, başlanan bir ibadetin tamamlanmasının vacip olduğu, ihsarın kapsamına hastalık girdiği gibi düşman korkusunun da girdiği, kurban bulunmayınca tutulacak orucun hac ihramına girmeden önce olması gerektiği görüşlerine, Abdurrahman el-Kazvinî'nin de cemi konusundaki görüşlerine katılmıştır.

Zemahşeri'nin; hac ve umrenin tamamlanmasının sırf Allah için olmasına, ticari ve dünyevi maksadın olmaması, umrenin hükmü için getirdiği delili, hac aylarının tayin maksadı hac fiillerinin hiç birinin bu aylar dışında geçerli olmadığını bildirmek olduğu, iki nesne için de cemi lafzının kullanılabilceği, ayın bir kısmının tamamı yerine geçmesi, Arafat kelimesinin cins isimlerden olmadığı, ayette Arafatta vakfe yapmanın vacip olduğuna dair delil olduğu görüşlerini tenkit etmiştir.

Teftâzânî'nin bu ayetlerin umrenin vacip olduğuna delil olduğu, **فَإِنْ أُخْصِرْتُمْ** ifadesinin matufa uygun olması için kayıtladığı, kurban bulunmayınca tutulacak orucun hac ihramına girmeden önce de sonra da tutulabileceği, kesinliğe delâlet eden “إِذَا” kelimesiyle birlikte “el-ifâza' kelimesinin zikredilmesinin Arafat'ta vakfenin vacipliğine delâlet ettiği ve cemi kilet konusundaki görüşlerine itiraz edip cevap vermiştir.

Abdurrahman el-Kazvinî'nin umreden bahseden hadisin delil olması, telbiyenin illet olup olmadığı, emniyetin korkunun zıttı olduğu, **فَإِنْ أُخْصِرْتُمْ** ifadesinde “ف” harfinin yerine “و” harfinin gelmesi konularında Kutbu'r-Razi'nin ise iki nesne için de cemi lafzının kullanılabilceği ve Arafat kelimesinin özel isim olduğu görüşlerini eleştirmiştir.

Bu risale hac konusundaki pek çok ihtilafa ve sebeplerine kısa dikkat çekmiştir. Fakat özet, kısa bir metin olması hasebiyle biraz kapalı kalmıştır. Bu

yüzden konunun daha iyi anlaşılması ve bütünlüğünün sağlanabilmesi için ilgili ayetlerin diğer tefsirlerdeki özellikle de Zemahşeri'nin Keşşaf isimli tefsirindeki yorum ve değerlendirmeleri okumak isabetli olacaktır.

Kaynaklar

- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Ebu'z-Ziya Matbaası, 1935.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer. Çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner. *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1984.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvîni (273/887). *Sünenü İbn Mâce*. İstanbul, 1992.
- Komisyon. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: TDV, 2006.
- Konyalı Mehmet Vehbi. *Hülasatü'l- Beyan fi Tefsiri'l- Kur'an*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1967.
- Molla Lutfi. *Risâle (Kelimât) müte'allika bi âyeti'l-hac*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, nr. 2844.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Bahr b. Sinan b. Dinâr (303/915), *Sünenü Nesâî*. İstanbul, 1992.
- Özen, Şükrü. "Teftâzânî." *DİA*. Ankara, 2011, 40: 301-308.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre (279/892). *Sünenü't-Tirmizî*. İstanbul, 1992.
- ez-Zemahşeri, Ebü'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harizmi. *el-Keşşaf an haka'iki gavamidi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vucuhi't-te'vil*. İstanbul 2016.